

РЕАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОГО НЕМАЙНОВОГО ПРАВА ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ НА ЗДОРОВ'Я В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

EXERCISING AN INDIVIDUAL'S PERSONAL NON-PROPERTY RIGHT TO HEALTH IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION

Шамбура Д.В., доктор філософії в галузі права,
докторант кафедри цивільно-правових дисциплін та статистики
Міжнародний гуманітарний університет

У статті здійснено ґрунтовний теоретико-правовий аналіз особистого немайнового права на здоров'я як одного з ключових інститутів цивільного права, що забезпечує природне існування фізичної особи. Автором окреслено еволюцію доктринальних підходів до розуміння змісту особистих немайнових прав та їх структури, виокремлено особливості нормативного регулювання даного права у національному правовому полі, а також розглянуто його місце у системі фундаментальних прав людини.

Особлива увага приділена співвідношенню національного законодавства із міжнародно-правовими стандартами, зокрема практикою Європейського суду з прав людини. На основі аналізу рішень ЄСПЛ розкрито механізми реалізації позитивних обов'язків держави щодо охорони здоров'я, а також презумпції свободи як гарантії захисту особистих немайнових прав у контексті ст. 2 та ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

У роботі акцентовано на актуальності забезпечення якості закону при регулюванні можливих обмежень прав, що охоплюють право на здоров'я, недоторканість і безпеку особи. Узагальнено українську судову практику у сфері захисту права на здоров'я, зокрема у справах щодо неналежного надання медичної допомоги та відсутності інформованої згоди. Автором також проведено порівняльно-правовий аналіз моделей Німеччини, Франції та Польщі, що дозволило визначити напрямки гармонізації національного регулювання з правом ЄС.

Зроблено висновок, що повноцінна реалізація права на здоров'я можлива лише за умови комплексного підходу, що поєднує доктринальні розробки, стабільну судову практику, законодавчі гарантії та відповідні соціальні механізми у сфері охорони здоров'я, з урахуванням імперативів правової визначеності та принципу верховенства права.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, права людини, особисті немайнові права, фізичні особи, право на здоров'я, здоров'я, захист прав людини, захист цивільних прав, євроінтеграція

The article provides a thorough theoretical and legal analysis of the personal non-property right to health as one of the key institutions of civil law that ensures the natural existence of a natural person. The author outlines the evolution of doctrinal approaches to understanding the content of personal non-property rights and their structure, highlights the peculiarities of the statutory regulation of the relevant right in the national legal field, and considers its place in the system of fundamental human rights.

Particular attention is paid to the correlation between national legislation and international legal standards, in particular the practice of the European Court of Human Rights. Based on an analysis of ECHR decisions, the mechanisms for implementing the positive obligations of the state regarding health care are revealed, as well as the presumption of freedom as a guarantee of the protection of personal non-property rights in the context of Articles 2 and 8 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

The paper focuses on the importance of ensuring the quality of legislation when regulating possible restrictions on rights, including the right to health, integrity, and personal safety. It summarizes Ukrainian court practice in protecting the right to health, particularly in cases involving inadequate medical care and lack of informed consent. The author also conducted a comparative legal analysis of models in Germany, France, and Poland, which made it possible to identify areas for harmonization of national regulation with EU law.

It was concluded that the full enjoyment of the right to health is possible only under a comprehensive approach that combines doctrinal developments, stable judicial practice, legislative guarantees, and appropriate social mechanisms in the health care sector, taking into account the imperatives of legal certainty and the rule of law.

Key words: civil law, civil legislation, civil legal relations, human rights, personal non-property rights, individuals, right to health, health, protection of human rights, protection of civil rights, European integration

Вступ. На сучасному етапі розвитку цивілістичної науки в Україні питання, пов'язані з ґрунтовним теоретико-правовим аналізом загальних засад виникнення, реалізації, припинення та захисту особистих немайнових прав, залишаються недостатньо дослідженими. У науковій літературі переважно акцентується увага на характеристиці окремих видів особистих немайнових прав, зокрема у підручниках із цивільного права, науково-практичних коментарях до Цивільного кодексу України, а також у публікаціях фахових юридичних журналів. Попри це, комплексна розробка теоретичних підходів до регулювання порядку здійснення особистих немайнових прав досі є актуальною проблемою.

Кожне особисте немайнове право вирізняється власною структурною побудовою, має специфічну юридичну природу, детерміновану особливостями об'єкта правовідносин, а також потребує відповідного спеціального нормативного регулювання. Відповідно, наукові дослідження здебільшого зосереджуються на глибокому аналізі окремих прав – таких як право на життя, право на охорону здоров'я, право на доступ до інформації тощо, залишаючи поза увагою їхню системну єдність та спільні засади функціонування у межах цивільно-правового механізму.

Із прийняттям у 2003 році Цивільного кодексу України у Книзі Другій було нормативно закріплено положення щодо абсолютних цивільних прав, насамперед особистих немайнових прав фізичних осіб, які на сьогодні є об'єктом інтенсивного наукового опрацювання в межах української цивілістики. Значний внесок у дослідження теоретичних і прикладних аспектів інституту особистих немайнових прав здійснили провідні вітчизняні науковці, зокрема О.В. Кохановська, З.В. Ромовська, Р.О. Стефанчук, С.О. Сліпченко, Є.О. Харитонов та інші правознавці.

Так, О.В. Кохановська акцентує увагу як на загальних принципах виникнення, реалізації та захисту особистих немайнових прав фізичних осіб, так і на особливостях прав окремого характеру. Вона підкреслює, що інститут особистих немайнових прав фізичної особи відіграє важливу роль у структурі цивільного права, особливо в контексті формування громадянського суспільства в Україні. За її оцінкою, чинне правове регулювання цього інституту в ЦК України відзначається високим рівнем системності, нормативною деталізацією та відповідністю міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини. Водночас цей інститут спирається на усталені наукові традиції та продовжує залишатися актуальним предметом доктринального аналізу [1, с.4].

У свою чергу, Р.О. Стефанчук запропонував класифікацію системи особистих немайнових прав фізичних осіб на дві категорії: 1) універсальні (загальні) особисті немайнові права, які мають фундаментальний характер і притаманні кожній фізичній особі без винятку; 2) спеціальні особисті немайнові права, якими можуть бути наділені окремі фізичні особи з огляду на певну поведінку, надання їм спеціального правового статусу (модусу) або інші обставини, прямо передбачені законом [2, с. 7].

У свою чергу, З.В. Ромовська звертає увагу на концептуальну точність назви Книги Другої ЦК України – «Особисті немайнові права фізичної особи», що, на її думку, є принципово важливим, оскільки права фізичних осіб мають бути відокремлені від прав, які належать створеним ними юридичним особам. Вона підкреслює, що конкретний зміст кожного особистого немайнового права становлять чітко визначені можливості для особи щодо реалізації своєї волі в межах правового поля. Це, у свою чергу, надає конституційним правам реального цивілістичного наповнення та вирізняє Цивільний кодекс України серед інших європейських кодексів [3, с. 138].

А от Сліпченко С.О. розглядає особисті немайнові права як ключовий правовий інститут, що визначає правовий статус особи, окреслює засоби правового впливу та гарантує ефективну реалізацію й захист прав і свобод людини [4].

З огляду на зазначене, наявні наукові напрацювання у сфері дослідження особистих немайнових прав заслуговують подальшого розвитку з урахуванням динаміки трансформацій суспільних відносин, що, у свою чергу, підтверджує актуальність продовження системного наукового аналізу цієї проблематики.

Виклад основного матеріалу. У процесі адаптації національного законодавства до правової системи Європейського Союзу Україна послідовно декларує прагнення до утвердження себе як правової та соціальної держави, в основу функціонування якої покладено принцип визнання людини найвищою соціальною та юридичною цінністю. Без безумовного визнання особистих прав і свобод людини, без створення реальних механізмів для їх реалізації, забезпечення охорони та ефективного захисту, побудова правової держави є неможливою.

Формування у суспільстві правосвідомості, заснованої на сприйнятті загальнолюдських цінностей, виступає необхідною передумовою становлення демократичної, соціально орієнтованої правової держави, у якій реалізація особистих немайнових прав гарантується на рівні правових норм та охороняється відповідними інституційними механізмами.

Наукові дослідження, присвячені особистим немайновим правам фізичної особи, орієнтовані не лише на теоретичне осмислення правової природи цього інституту, але й на подолання наслідків тривалого панування правового нігілізму. Водночас важливим досягненням є закріплення на законодавчому рівні ідеї про соціальну цінність особи як первинного елемента правопорядку. Закон визнає, що кожна людина має свободу самостійно визначати власну поведінку у сфері приватного життя, а також – у разі порушення її особистих немайнових прав – вільно обирати відповідну форму і спосіб захисту таких прав відповідно до чинного законодавства.

Українське законодавство класифікує особисті немайнові права фізичної особи на дві основні групи: перша – це права, що забезпечують природні засади існування людини, друга – права, які визначають її соціальне буття. Такий поділ відображає глибинне розуміння дуалістичної природи людини, в якій поєднуються потреба в самореалізації, індивідуальності та одночасне прагнення до повноцінного функціонування в соціальному середовищі, де особа визнається як соціально значуща одиниця.

Цей підхід до розмежування особистих немайнових прав корелює з положеннями частини другої статті 3 Кон-

ституції України, яка проголошує утвердження та забезпечення прав і свобод людини найвищим обов'язком держави. У цьому положенні закріплюється аксіоматичне визнання людини як найвищої соціальної цінності, що узгоджується з європейськими стандартами у сфері прав людини.

Актуальним завданням для українського суспільства та правової системи в цілому є ствердження цінностей, які лежать в основі прав людини у країнах Європейського Союзу, – цінностей, що стосуються належного рівня гарантування, охорони та захисту основоположних прав і свобод особи.

На підставі норм чинного законодавства, держава покладає на органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування обов'язок у межах їхніх конституційно визначених повноважень забезпечувати реалізацію фізичними особами належних їм особистих немайнових прав. Цей обов'язок є не лише елементом функціонального навантаження державного апарату, а й важливим критерієм оцінки рівня ефективності дії правопорядку в державі

Саме особисті немайнові права, як фундаментальні права людини, формують основоположне правове підґрунтя існування як індивіда, так і суспільства в цілому, забезпечуючи необхідні умови для вільного розвитку особистості та демократичного ладу [5, с. 607]

У Німеччині особисті немайнові права традиційно базуються на концепції *Allgemeines Persönlichkeitsrecht* (загальне право на особистість), що сформувалося завдяки практиці Федерального конституційного суду. Основні положення закріплені в Основному законі (*Grundgesetz*, ст. 1, 2), а також частково – у §12-823 Цивільного кодексу Німеччини (*BGB*). Особисті немайнові права включають право на гідність, захист імені, зображення, недоторканість приватного життя, недоторканість листування тощо. У німецькому праві переважає прецедентно-орієнтований підхід і баланс між інтересами особи та суспільства.

У Франції особисті немайнові права (*droits de la personnalité*) розглядаються через призму цивільного кодексу (*Code civil*, ст. 9, 16–1) та судової практики. Право на ім'я, повагу до приватного життя, тілесну недоторканність, гідність – ключові елементи цієї категорії. Французька модель відзначається акцентом на охороні приватної сфери через принцип автономії особистості та розвитку доктрини моральної шкоди (*dommage moral*).

Цивільний кодекс Польщі (ст. 23-24) закріплює перелік особистих немайнових благ (*dobra osobiste*), включаючи честь, гідність, свободу совісті, ім'я, особисте життя. Польське право поєднує елементи німецької моделі з певною відкритістю до судової конкретизації переліку прав. Значна увага приділяється засобам захисту, включаючи вимогу припинити порушення, відновити стан, що існував до порушення, і виплату компенсації моральної шкоди.

Таким чином, українська модель наближається до польської та частково до французької, проте відрізняється більш формалізованим законодавчим закріпленням та меншою залежністю від судової доктрини. Адаптація до права ЄС вимагає посилення механізмів судового захисту та більш активного розвитку судової практики у сфері особистих немайнових прав.

Зміст особистих немайнових прав фізичної особи розкривається через систему правомочностей (юридичних можливостей), якими наділяється суб'єкт права. Ці правомочності охоплюють як позитивні, так і негативні аспекти реалізації права. Позитивна складова включає, зокрема, можливість юридичного визнання за особою статусу носія відповідного особистого немайнового блага (правомочність на благоволодіння), а також можливість використання цього блага (правомочність на благовикористання) у спосіб, у межах і в порядку, що не суперечать приписам законодавства та функціональному призначенню самого блага.

Поряд із цим, особа наділена негативною правомочністю – правом вимагати від усіх інших учасників цивільних правовідносин утримання від будь-яких дій, що можуть порушити належне їй особисте немайнове право. У межах цієї негативної правомочності реалізується й правомочність на захист. Саме на такій комплексній структурі особистих немайнових прав наголошує Р.О. Стефанчук, який обгрунтовано розглядає їх як абсолютні суб'єктивні цивільні права [2, с. 7].

Цілком обгрунтованим видається підхід, згідно з яким особисте немайнове право вважається водночас цивільним правом і правом абсолютного характеру, адже вимога щодо невтручання з боку всіх інших суб'єктів – одна з ключових ознак абсолютних прав.

Правові засади реалізації особистих немайнових прав фізичних осіб закріплені у ст.ст. 272-274 ЦК України. Специфіка їх здійснення зумовлюється внутрішньою природою цих прав і полягає у низці фундаментальних характеристик. До таких належать: закріплення права за фізичною особою від моменту її народження або в силу прямої норми закону; відсутність економічного змісту; персоналізований характер, що проявляється у нерозривному зв'язку між правом і його носієм. Зазначені риси обумовлюють неможливість відчуження особистих немайнових прав, відмови від них або їх примусового позбавлення. Ці особливості чітко впливають із положень ст. 269 ЦК України.

Відповідно до частини першої статті 272 ЦК України, фізична особа реалізує особисті немайнові права самостійно. З огляду на їх невід'ємний і невідчужуваний характер, такі права за загальним правилом реалізуються виключно їхнім носієм [6].

Водночас, законодавство передбачає спеціальний механізм здійснення особистих немайнових прав у випадках, коли суб'єкт не має можливості реалізовувати їх самостійно. Зокрема, у випадках, коли фізична особа є малолітньою, неповнолітньою або через похилий вік чи стан здоров'я об'єктивно неспроможна реалізовувати свої права, їх здійснення покладається на законних представників – батьків (усиновителів), опікунів або піклувальників.

Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи, становлять невід'ємну складову її правового статусу. Вони є абсолютними за своєю природою, належать кожній фізичній особі від народження незалежно від її віку, стану здоров'я, громадянства чи інших обставин і підлягають безумовному захисту з боку держави відповідно до чинного цивільного законодавства. Ці права не мають матеріального змісту, оскільки вони не спрямовані на задоволення економічних інтересів, а покликані забезпечити базові умови фізичного існування людини. Їх виникнення пов'язане з фактом народження особи, а припинення – з моментом її смерті.

До кола особистих немайнових прав, покликаних гарантувати фізіологічне (біологічне) існування особи, належать: права, що забезпечують природну цілісність фізичної особи – передусім, це право на життя та право на охорону здоров'я; права, пов'язані з репродуктивною функцією, зокрема право на репродуктивне самовизначення; права, що забезпечують природну автономність індивіда – право на свободу, право на особисту недоторканість і право на особисту безпеку.

Усі інші особисті немайнові права або є елементами зазначених категорій, або ж виконують функцію гарантій їх реалізації й захисту, формуючи цілісну систему індивідуального правового статусу фізичної особи.

Особливе значення мають ті особисті немайнові права, які забезпечують природну відособленість особи. Їх зміст полягає у визнанні за індивідом свободи самостійно, на власний розсуд, формувати свою поведінку у сфері реалізації права на свободу, особисту недоторканість і безпеку.

Принцип самостійності у прийнятті рішень вказує на внутрішню автономію особи, і є ключовим для ідентифікації змісту відповідного права.

Водночас, у випадках, коли поведінка особи формується під впливом зовнішніх примусових чинників (таких як насильство, погроза, обман тощо), або є наслідком фізіологічного чи психічного стану, що виключає вільне волевиявлення (наприклад, перебування у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння), така поведінка не може вважатися реалізацією особистого немайнового права. У подібних випадках вона визнається неправомірною, оскільки не відповідає сутнісним ознакам особистих немайнових прав як прав, що реалізуються виключно вільною та усвідомленою волею особи.

Для прикладу, розглянемо деякі справи із судової практики, що ілюструє застосування норм щодо особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи.

Справа № 466/9171/20 (Одеський апеляційний суд, 2021, щодо права на життя). Позивач звернувся до суду з вимогою до лікарні про відшкодування моральної шкоди у зв'язку зі смертю близької особи внаслідок нена належного надання медичної допомоги. Суд визнав, що право на життя було порушене через халатність медичного персоналу, і стягнув компенсацію моральної шкоди, підкресливши, що держава через уповноважені органи охорони здоров'я має забезпечувати належний рівень медичної безпеки.

Право на здоров'я. Справа № 161/14541/19 (Луганський апеляційний суд, 2020). Позивач доводив, що отримав інвалідність через відсутність інформованої згоди на проведення медичних маніпуляцій, які погіршили стан здоров'я. Суд постановив, що право на охорону здоров'я включає інформовану згоду як елемент особистої автономії, і зобов'язав медичну установу компенсувати завдану моральну шкоду.

Право на особисту безпеку. Справа № 712/12208/21 (Черкаський районний суд, 2022). Позивачка скаржилась на бездіяльність поліції у випадку домашнього насильства, яке створювало загрозу її життю та здоров'ю. Суд визнав, що бездіяльність правоохоронних органів порушує право на особисту безпеку, що гарантується законом, і зобов'язав поліцію вжити невідкладних заходів реагування.

Дана судова практика ілюструє, що суди все ж таки визнають абсолютний характер особистих немайнових прав та захищають їх навіть у складних життєвих і правових ситуаціях.

Щодо практики ЄСПЛ, то маємо наступні приклади, для розуміння важливості особистих немайнових прав в міжнародному правовому просторі. Ці рішення мають значення для правозастосування в Україні як країні, що визнає юрисдикцію ЄСПЛ.

Право на життя (ст. 2 Конвенції). Справа «L.C.B. v. the United Kingdom» (1998). ЄСПЛ постановив, що держава має не лише негативний обов'язок утримуватися від позбавлення життя, а й позитивний обов'язок захищати життя, наприклад, через належне медичне інформування або превентивні заходи. Значення для України: у випадках, пов'язаних із медичною недбалістю чи бездіяльністю органів, застосовуються позитивні обов'язки держави щодо захисту життя. [7]

Право на охорону здоров'я та тілесну недоторканість (ст. 8 Конвенції). Справа «X and Y v. the Netherlands» (1985). ЄСПЛ визнав порушення права на повагу до приватного життя у випадку, коли держава не забезпечила ефективний механізм притягнення до відповідальності за сексуальне насильство щодо неповнолітньої особи з інвалідністю. [8]

Справа «Tysiāc v. Poland» (2007). Суд визнав порушення, коли жінці фактично було відмовлено у доступі до легального аборт, незважаючи на загрозу її здоров'ю. Суд

підкреслив, що захист репродуктивних прав є складовою особистої автономії [9].

Ці прецеденти формують європейські стандарти, на які орієнтується Україна при імплементації права ЄС та реформуванні інституту захисту особистих немайнових прав.

З часу набуття чинності Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [10] практика ЄСПЛ є джерелом права в Україні. Частина друга ст. 8 Конституції України гарантує верховенство права [11], а ст. 9 визнає чинність міжнародних договорів, зокрема Європейської конвенції з прав людини, ратифікованої Україною в 1997 році [12].

ЦК України у ст. 269-274 закріплює механізми здійснення та захисту особистих немайнових прав, з урахуванням абсолютного характеру цих прав [6] (подібно до практики ЄСПЛ, наприклад, у справах *X and Y v. Netherlands*, *Tysiāc v. Poland*).

Закон України «Про психіатричну допомогу» враховує позиції ЄСПЛ щодо недопущення примусового лікування без судового контролю (як у *Storck v. Germany*). [13]

Кримінальний кодекс України містить склади злочинів, що прямо пов'язані із захистом життя, здоров'я, свободи та гідності особи (ст. 115-129, 146, 152, 153 тощо). [Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001р. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25-26. ст.131]

А також українські суди зобов'язані враховувати практику ЄСПЛ під час ухвалення рішень (п. 6 постанови Пленуму ВСУ № 2 від 28.09.1990, в ред. 2021 р.; постанова КЦС ВС від 14.03.2018 у справі № 235/1695/16-ц).

Щодо основним проблем реалізації на практиці то маємо на часі фрагментарність застосування практики ЄСПЛ судами нижчих інстанцій, а також формалізм у розгляді особистих немайнових прав: часто зводиться до компенсації моральної шкоди без системного аналізу позитивних обов'язків держави і недостатню інституційну спроможність поліції, медичних та соціальних служб щодо реалізації превентивних заходів, які вимагає практика ЄСПЛ.

Таким чином, Україна юридично визнала практику ЄСПЛ як обов'язкову, але на рівні реалізації ще спостерігається розрив між деклараціями й системною інтеграцією в національну правову культуру.

Висновки. На сучасному етапі розвитку національної правової системи України спостерігається наявність законодавчих прогалів, які не можуть бути ефективно усунені виключно шляхом формування відповідної судової практи-

тики. Це обумовлено тим, що правозастосовна діяльність у контексті відсутності чіткого законодавчого регулювання призводить до нестабільності та непередбачуваності правових позицій судів, що унеможливає сталість тлумачення та застосування норм, особливо в питаннях, пов'язаних з обмеженням прав і свобод особи на законних підставах.

Окрему проблему становить врегулювання ситуацій, які передбачають обмеження особистої свободи або особистої недоторканності фізичної особи, адже ці права, попри свою фундаментальність, не є абсолютними. У зв'язку з цим особливо важливим є дотримання стандартів Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), зокрема принципу презумпції свободи, що ґрунтується на положеннях ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Цей принцип передбачає, що перелік законних підстав для позбавлення свободи є вичерпним, і лише вузьке, обмежувальне тлумачення зазначених підстав дозволяє гарантувати недопущення свавільного втручання держави у сферу особистої свободи.

Відповідно, будь-яке позбавлення свободи, яке не підпадає під підпункти п. 1 ст. 5 Конвенції, розглядається ЄСПЛ як порушення гарантій Конвенції. У контексті забезпечення дотримання цих стандартів особливої уваги набуває необхідність законодавчого врегулювання як самих підстав позбавлення свободи, так і процесуальних гарантій для осіб, які підлягають затриманню чи триманню під вартою. Наявність таких гарантій є критерієм законності втручання держави в права людини, відповідно до підходів, сформованих у прецедентній практиці ЄСПЛ.

При цьому Суд оцінює не лише формальну відповідність дій держави положенням національного законодавства, а й здійснює матеріальну оцінку самого закону на предмет його відповідності стандартам Конвенції. Основним у цьому контексті є дотримання загального принципу юридичної визначеності, що передбачає вимоги до якості закону. Такий закон повинен бути не лише доступним для розуміння, а й достатньо чітко сформульованим і передбачуваним у застосуванні, аби унеможливити ризик свавільного або дискреційного застосування владних повноважень щодо особи.

Таким чином, національний закон, що встановлює можливість обмеження особистої свободи, має відповідати вимогам принципу верховенства права, що включає, зокрема, чіткість, передбачуваність, доступність і стабільність його положень, які дозволяють особі заздалегідь передбачити правові наслідки своєї поведінки та дій держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кохановська О.В. Особисті немайнові права фізичних осіб як інститут цивільного права України. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка*. 2010. № 85., с. 4-6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2010_85_3
2. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві: автореф. дис ... д-ра юрид. наук. Київ, 2007. 40 с.
3. Ромовська З.В. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник. К.: Атіка, 2005. 560 с.
4. Сліпченко С.О. Цивільно-правове регулювання особистих немайнових прав. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2003. № 24. С. 196. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnusv_2003_24_40.
5. Данильченко О.В. Цивільно-правовий захист немайнових прав фізичної особи за законодавством України. *Молодий вчений*. № 5(57) травень 2018. С. 603-607.
6. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
7. Case of L.C.B. v. The United Kingdom (14/1997/798/1001). European Court of Human Rights. Judgment Strasbourg. 9 June 1998. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/>
8. Case of X and Y v. the Netherlands (Application no. 8978/80). European Court of Human Rights. Judgment Strasbourg. 26 March 1985. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57603>.
9. Case of Tysiāc v. Poland. European Court of Human Rights. Judgment Strasbourg. 20 March 2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-79812>.
10. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України № 3477-IV від 23.02.2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.
11. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#top>
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#top
13. Про психіатричну допомогу: Закон України № 1489-III, від 01.01.2004р. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 19. ст. 143.